

บทที่ 3

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมระหว่างศตวรรษที่ 19 และ 20

ยุโรปภายหลังสงครามโปเลียนเป็นระยะของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ถึงแม้ว่าปี 1789 จะได้ชื่อว่าปีแห่งความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง ทว่าการเปลี่ยนแปลงได้มีอยู่แล้วในแบบของคลื่นไถ่น้ำ ซึ่งถึงแม้จะไม่มีปฏิวัติฝรั่งเศส หรือสงครามโปเลียน การเปลี่ยนแปลงชีวิตของคนในสังคมก็ยังคงต้องเกิดขึ้น

การเพิ่มประชากร จำนวนการเพิ่มของประชากรเริ่มมีแนวโน้มสูงขึ้น มากตั้งแต่กลางศตวรรษที่ 18 เห็นได้จากสถิติดังนี้

ปี	1750	1800	1850	1900	1950
จำนวนประชากร (คิดเป็นล้าน)	140	180	266	401	540

จะเห็นได้ว่าอัตราการเพิ่มเป็นจำนวนถึง 4 เท่า เพียงเวลา 2 ศตวรรษ ซึ่งจัดเป็นปรากฏการณ์ใหม่ภายในระยะเวลา 12 ศตวรรษก่อนปี 1800 ประชากรค่อย ๆ เพิ่มอย่างช้า ๆ มาถึงเพียง 180 ล้าน แต่ในระยะ 1 ศตวรรษหลังจากนั้นก็กลับเพิ่มขึ้นเป็นเท่าตัว จึงทำให้มีผลกระทบทั้งในด้านสังคมและการเมืองอย่างรุนแรงโดยไม่มีทางหลีกเลี่ยง นอกจากนั้นยังมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อประวัติศาสตร์โลก กล่าวคือ ระหว่าง ค.ศ. 1815—1914 ชาวยุโรปจำนวนถึง 40 ล้านได้อพยพไปอาศัยในถิ่นอื่น ๆ อาทิ สหรัฐอเมริกา แคนาดา ออสเตรเลีย รวมทั้งส่วนอื่น ๆ ของโลก ในปี 1815 ยุโรปมีประชากรทั้งหมด 200 ล้านคน และเมื่อถึงปี 1914 จำนวนประชากรดังกล่าวไปอาศัยในส่วนของโลกโดยที่ประชากรในยุโรปเองเพิ่มขึ้นเป็น 460 ล้านคน จึงมีผลทำให้อารยธรรมยุโรปแพร่ขยายไปทั่วโลก

สาเหตุของการเพิ่มประชากรอย่างรวดเร็วดังกล่าวนี้ประกอบด้วยเหตุผลนานัปการ อาจเป็นการลดลงของอัตราการตายขณะที่อัตราการเกิดเพิ่มขึ้น อัตราการเกิดไม่เพิ่มผิดสังเกต แต่เพราะคนเมื่อเกิดแล้วมีชีวิตยืนนาน ซึ่งคงเนื่องมาจากการพัฒนาการทางด้านกาแพทย์และสาธารณสุข ซึ่งอาจเนื่องมาจากการที่รัฐบาลจักรวรรดิมีความแข็งแกร่งมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 18 จึงสามารถลดการสงครามกลางเมืองและสงครามศาสนา โจรผู้ร้าย แต่เหตุผลที่แน่นอนที่มีผลเร็วคือความก้าวหน้าทางการแพทย์ในศตวรรษที่ 18 เป็นการหยุดชงักโรคระบาดต่าง ๆ เด็กที่เกิดใหม่มีโอกาสรอดชีวิตอยู่มาก

ขึ้น มาราคาที่ให้แก่บุตรที่รอดชีวิตอยู่มากเช่นกัน ทั้งนี้รวมถึงการเพิ่มจำนวนของปริมาณอาหารด้วย การมีการคมนาคมที่ดี ทั้งทางรถยนต์คลอง รถไฟ และการใช้เครื่องจักรไอน้ำ

การปฏิวัติการเกษตร เกิดในระยะศตวรรษที่ 18—19 ก่อนหน้าเกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรมเพียงเล็กน้อย การปฏิวัติการเกษตรหมายถึงการเปลี่ยนแปลงในจุดมุ่งหมายในด้านผลิตด้านการเกษตร และลักษณะการประกอบการ แต่เดิมมาการประกอบการเกษตรกรรมก็เพื่อการบริโภคภายในครอบครัว ซึ่งจะเปลี่ยนจุดมุ่งหมายเป็นเพื่อนำไปจำหน่ายในท้องตลาดทั้งภายในและภายนอก ในด้านการประกอบการมีการเปลี่ยนวิธีเพาะปลูก เช่น การปลูกพืชหมุนเวียน การใช้ปุ๋ย และนำเครื่องจักรมาใช้แทนแรงคนบ้าง การปฏิวัติการเกษตรเกิดขึ้นในประเทศอังกฤษก่อนที่อื่นใด ซึ่งทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ กล่าวคือ อังกฤษมีการเพิ่มประชากรอย่างรวดเร็วนับจากศตวรรษที่ 18 อังกฤษ (รวมไอร์แลนด์) เพิ่มจาก 18½ ล้านในปี 1811 มาเป็น 36 ล้านในปี 1891 ฝรั่งเศสมีอัตราต่ำกว่าคือเพิ่มจาก 29 ล้านในปี 1806 เป็น 38½ ล้านในปี 1896 ส่วนเยอรมนีมีอัตราสูงคล้ายคลึงกับอังกฤษ คือเพิ่มจาก 25 ล้านของปี 1815 มาเป็น 50 ล้านในปี 1890 และเบลเยียมจาก 3 $\frac{3}{4}$ ล้านในปี 1831 มาเป็น 7 $\frac{1}{2}$ ล้านของปี 1910 มหาอำนาจที่มีอัตราการเพิ่มรวดเร็วมากที่สุดอาจได้กับรัสเซีย แต่ก็คงจะเนื่องมาจากการขยายดินแดนเพิ่มขึ้นทางด้านเอเชียและยุโรปได้ (จึงทำให้อำนาจของรัสเซียเป็นที่น่าเกรงขาม) การเพิ่มประชากรอย่างรวดเร็วเช่นนี้ทำให้ต้องประสบกับการขาดแคลนอาหารจนสิ้นชีวิต จึงเกิดเป็นความจำเป็นรีบด่วนที่จะต้องเพิ่มผลผลิตให้ได้มากขึ้น

ประการที่สองได้แก่การเพิ่มของราคาอาหารซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 16 ทั้งนี้เป็นเหตุการต่อเนื่องมาจากการค้นพบดินแดนใหม่ด้วย ดินแดนภาคโพ้นทะเลต้องพึ่งอาหารจากเมืองแม่ จึงเป็นผลให้ตลาดกว้างขึ้น ระดับราคาจึงสูงตามขึ้นไป

ประการที่สาม เป็นผลกระทบมาจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้แรงงานสาขาการเกษตรลดน้อยลง แต่ความต้องการอาหารยังคงมีมากเช่นเดิม วัตถุประสงค์จึงราคาแพงขึ้น ชาวนาจึงพยายามหาทางผลิตให้ได้มากขึ้นเพราะได้ราคาดี

ประการที่สี่ ได้มีการแก่งกำไรมากจากการประกอบเกษตรกรรมมากขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ที่ดิน พวกนายทุนที่เป็นคนชั้นกลางได้เข้าแทนที่ชนชั้นขุนนาง คนเหล่านี้แก่งผลเลิศทางการค้า ที่ดินทุกตารางนิ้วจะต้องให้ผลประโยชน์มากที่สุด

ประการที่ห้า การเปลี่ยนระบบทำนาจากแบบนาโล่งมาเป็นการกั้นรั้วก่อนศตวรรษที่ 18 เป็นการกั้นรั้วเหมือนกัน แต่มีจุดมุ่งหมายเพื่อการเลี้ยงสัตว์เอาขน ในศตวรรษที่ 18 มีการกั้นรั้วเพื่อจะใช้ที่ดินทำการเพาะปลูกและถึงจะเลี้ยงสัตว์ก็เพื่อเอาเนื้อ ยิ่งไปกว่านั้นรัฐบาลยังให้การสนับสนุนเต็มที่เพราะเกรงจะประสบการขาดแคลนอาหาร

ประการสุดท้าย ได้แก่การพัฒนาด้านเทคนิคการเกษตร เช่น ผลงานของ Jethro Tull ผู้คิดวิธีเพาะปลูกแบบใหม่ โดยซุดที่ดินเป็นร่อง และหว่านพืชด้วยเครื่องจักร เรียกว่า Drilling Machines Charles Townshend ค้นพบวิธีปลูกพืชหมุนเวียนเพื่อเพิ่มปุ๋ยให้กับที่ดิน Robert Bakewell ปรับปรุงด้านปศุสัตว์ และยิ่งกว่านั้นในศตวรรษที่ 18 ยังมีการจัดตั้งศูนย์กลางเผยแพร่ข่าวสารการเกษตรให้กับชาวนาอีกด้วย

ถึงแม้ว่าในปลายศตวรรษที่ 18 ยุโรปจะได้อาหารมาจากสองทางทั้งจากภายนอกทวีป จากสหรัฐอเมริกา แคนาดา และต่อมาเป็นออสเตรเลีย รวมทั้งการพัฒนาที่ดินภายในทวีปของตน ความต้องการสินค้าอาหารยังคงอยู่ในอัตราสูง

การปฏิวัติอุตสาหกรรม ปรากฏการทางเศรษฐกิจที่เด่นที่สุดในยุคนี้ ได้แก่การปฏิวัติอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษ ซึ่งจะมีผลทำให้อังกฤษกลายเป็นประเทศผู้นำของโลกไป การปฏิวัติอุตสาหกรรม หมายถึงการเปลี่ยนแปลงขั้นมูลฐานของการทำอุตสาหกรรม กล่าวคือ จะเปลี่ยนจากการประกอบการด้วยมือคนมาเป็นเครื่องจักรเปลี่ยนสถานที่ประกอบการจากครัวเรือนมาเป็นโรงงาน และมุ่งจะส่งสินค้าไปขายทั้งตลาดภายในและภายนอกประเทศ มิใช่จะนำมากินและใช้เฉพาะในครอบครัวเช่นแต่ก่อน ยังไม่เป็นที่แน่ใจนักกว่าปีใดเป็นปีเริ่มต้นของการปฏิวัติอุตสาหกรรม แต่สรุปกันว่าสำหรับในอังกฤษคงจะเกิดขึ้นในระยะ ค.ศ. 1760—1830 นั่นคือกินเวลาทั้งหมดถึง 60 ปี จึงมาถึงขั้นเรียบร้อย

อังกฤษเป็นประเทศแรกที่เกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรม ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยพร้อม ไม่ว่าจะเป็น แรงงาน ทุน ทรัพยากรธรรมชาติ และความก้าวหน้าทางวิทยาการ จากศตวรรษที่ 18 อังกฤษมีประชากรเพิ่มขึ้นมาอย่างเห็นได้ชัด จึงมีประชากรที่อยู่ในวัยทำงานอยู่มาก และแรงงานเหล่านั้นยังมีการฝึกอบรมที่ดี (ระบบสมาคมอาชีพ) อังกฤษจึงพร้อมทั้งปริมาณและคุณภาพของแรงงานในด้านทุน อังกฤษมีสถาบันการเงินที่มั่นคง คือธนาคารชาติ ซึ่งตั้งมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 ซึ่งกลายมาเป็นแหล่งกู่เงินของบรรดานักลงทุนและนักอุตสาหกรรม นอกจากนี้ยังมี บริษัทประกันภัย ตลาดหุ้น และอื่นๆ อีก ทรัพยากรธรรมชาติอังกฤษก็นำหน้าประเทศอื่น เพราะเป็นประเทศแรกที่ปฏิวัติการเกษตร และยังมีผลของการค้นพบดินแดนใหม่ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่ศตวรรษที่ 15 สุดท้ายคือความก้าวหน้าทางวิทยาการซึ่งเป็นผลมาจากสมัยฟื้นฟูวิทยาการ ทำให้คนหัวกว้าง ความรู้ใหม่ๆ เป็นที่ยอมรับ ความรู้ใหม่เหล่านั้นได้นำเข้ามาปรับปรุงวิธีการผลิต ทำให้ผลิตสินค้าออกมาในรูป mass production ทั้งผลิตได้มากและใช้ต้นทุนต่ำ เช่น ผลงานของ จอห์น เค อาร์คไร

ในด้านปัจจัยทางเศรษฐกิจ อังกฤษก็พร้อมจะเป็นผู้นำทางด้านการศึกษาอุตสาหกรรม เพราะมีอาณานิคมมาก ทั้งตลาดวัตถุดิบ และตลาดระบายสินค้าก็กว้างไกลด้านคมนาคมก็เช่นกัน ประเทศอังกฤษมีการพัฒนาทั้งด้านการคมนาคมทางบก และทางน้ำ มีการสร้างถนน วางรางรถไฟ ขุดคลอง เป็นต้น

นับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ที่มนุษย์ได้นำเอาความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งได้พัฒนามาตั้งแต่ยุคฟื้นฟูวิทยาการแล้วมาให้เป็นประโยชน์ในการดำรงชีพ ได้มีการคิดค้นเครื่องผ่อนแรง เครื่องจักร เครื่องยนต์กลไกหลายประเภท ซึ่งได้กลายมาเป็นอุปกรณ์สำคัญยิ่ง ที่ช่วยในการผลิตเครื่องอุปโภคและบริโภคของมนุษย์ การใช้เครื่องยนต์กลไกในการผลิตได้ช่วยเพิ่มผลผลิต และรายได้สูงขึ้นกว่าเดิมหลายเท่า ทำให้มนุษย์มีโอกาสสร้างความมั่งคั่งให้แก่ตนเองและสังคมอย่างเต็มที่ และในที่สุดได้ทำให้เกิดระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (capitalism) ขึ้น อันเป็นการปรากฏการณ์ที่น่าสนใจที่สุดอย่างหนึ่งในประวัติศาสตร์มนุษย์ ความคุ้มกันไปกับระบบทุนนิยม ระบบการผลิตโดยเครื่องจักร และระบบการต่อสู้เพื่อความมั่งคั่งให้แก่ตัวเอง ชุมชนของมนุษย์จึงเปลี่ยนไป การปฏิวัติอุตสาหกรรมทำให้เกิดมีชนชั้นใหม่ขึ้นในสังคม กลุ่มชนชั้นกลางที่เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิต ซึ่งก็มีลักษณะแตกต่างกันบ้างในแต่ละประเทศ และชนชั้นกรรมกรซึ่งมีชีวิตรอดอยู่ด้วยค่าจ้างแรงงาน กรรมกรเหล่านี้จำต้องย้ายเข้ามาเป็นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรม เพราะความบีบรัดทางเศรษฐกิจ ถึงแม้จะไม่พอใจนักก็ตาม จริงอยู่ในตอนต้นศตวรรษที่ 19 ได้มีกรรมกรพยายามทำลายเครื่องจักร และเครื่องยนต์กลไกที่ใช้สำหรับผลิตสินค้าสมัยใหม่ โดยหวังว่าเมื่อทำลายสำเร็จแล้ว ตนเองจะสามารถกลับเข้าสู่สภาพเดิมคือสภาพนักสิทธกรรม แต่ผลสุดท้ายก็ทำลายไม่สำเร็จ เพราะประเทศได้ก้าวหน้าในด้านอุตสาหกรรมไปเป็นอันมากแล้ว เป็นการยากที่จะถอยหลัง

ชนทั้ง 2 กลุ่มมีความต้องการคล้ายคลึงกัน คือ ความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงสังคม กลุ่มผู้เป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตต้องการให้รัฐบาลพิทักษ์ผลประโยชน์ของตน อาทิ นายทุนชาวอังกฤษ เรียกร้องเสรีในการประกอบกิจการ ขอให้รัฐบาลถอนการแทรกแซงที่เคยมีมา ในขณะที่นายทุนชาวฝรั่งเศสหรือเยอรมัน เรียกร้องให้รัฐบาลของตนเลิกการก้าวก่ายในการดำเนินงานภายในโรงงาน แต่ขอให้รัฐบาลช่วยพิทักษ์ผลประโยชน์ภายนอก ไม่ว่าจะเป็นการขยายผลตลาดการค้า หรือตั้งกำแพงภาษี ส่วนชนชั้นกรรมกรทั่วไป เรียกร้องให้รัฐบาลเข้าแทรกแซงในความสัมพันธ์ระหว่างลูกจ้างกับนายจ้าง ขอให้รัฐบาลเข้าช่วยเป็นกำลังแทนฝ่ายตนด้วย

เพื่อจะให้ได้มาซึ่งสิ่งต้องประสงค์ ทั้งนายทุน กรรมกร และคนบางกลุ่มที่ยังฝังความนึกคิดกับสถาบันเก่า ต่างพยายามดิ้นรนเพื่อให้ได้มา หรือคงไว้เพื่ออำนาจในการปกครอง แนวความคิด

เสรีนิยม สังคมนิยม อนุรักษนิยม เริ่มขัดแย้งกันอย่างเห็นชัดเจนในประเทศต่างๆ ของยุโรป และภายใต้ข้อขัดแย้งเหล่านี้ ชาตินิยมก็กำลังसानตนเองเป็นรูปร่างที่แข็งแกร่งขึ้น ผลที่เกิดขึ้นสุดท้ายจึงเท่ากับจะปฏิวัติรูปแบบการเมือง และรัฐบาลทั้งหมด

ปรัชญาตะวันตกในศตวรรษที่ 19 และ 20 ความคิดทางด้านปรัชญาในครั้งแรกของศตวรรษที่ 19 มีความเกี่ยวข้องกับลัทธิโรแมนติค บุคคลเป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การตอบสนองความคิดทางชาตินิยม ความเชื่อมั่นในอนาคต ความไม่แน่ใจต่อสังคมและความรุนแรงที่จะเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาสังคม บุคคลที่สำคัญเป็นนักปรัชญาชาวเยอรมันชื่อเอมมานูเอล ค้านท์ (Emmanuel Kant ค.ศ. 1724—1804) นอกจากนั้นยังมีนักปรัชญาอื่นๆ ที่รับความคิดของเขาแล้วมาดัดแปลงเพิ่มขึ้น ได้แก่ โจฮัน ฟิชต์ (Johann Fichte ค.ศ. 1762—1814) ชิลลิง (F.W. Schelling ค.ศ. 1775—1854) และผู้ที่มีชื่อเสียงมากที่สุดคือ เฮเกิล (Geovg Wilhelm Friedrich Hegel ค.ศ. 1770—1831) ผู้บรรยายวิชาปรัชญามหาวิทยาลัยเบอร์ลิน

ค้านท์ โดยทั่วไปค้านท์คัดค้านทัศนของปรัชญาประเภทธรรมชาติทุกลัทธิ เช่น จักรกลนิยม (mechanism) ชตากรรมนิยม (fatalism) อเทวนิยม (atheism) อัตนนิยม (egoism) และสุขนิยม (hedonism) เขาปูพื้นฐานไว้สำหรับความเชื่ออย่างมีเหตุผลจำกัดอยู่กับปรากฏการณ์เท่านั้น นั่นคือ ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ขึ้นอยู่กับโลกแห่งปรากฏการณ์ พ้นจากโลกแห่งปรากฏการณ์ไปแล้ว ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ย่อมเป็นไปไม่ได้ แต่จากหนังสือ *The Critique of Pure Reason* เขาได้แสดงความคิดเห็นต่อต้านการเน้นในเหตุผลมากเกินไปของนักปรัชญาศตวรรษที่ 18 “เราไม่สามารถจะปฏิเสธได้เต็มที่ว่าไม่มีพระเจ้า ไม่มีความเป็นอมตะ” เราต้องเป็นตัวของตัวเอง การตัดสินใจสิ่งใดขึ้นอยู่กับประสบการณ์ส่วนตัวด้วย เขาจึงเห็นว่าการจะเข้าถึงจิตวิญญาณมิใช่ขึ้นอยู่กับเหตุผลของมนุษย์แต่เพียงอย่างเดียว ส่วนในเรื่องการกระทำ ค้านท์ไม่ถือในเรื่องหลักทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว กรรมดีหรือกรรมชั่วไม่ขึ้นอยู่กับผลของกรรม ในการกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ค้านท์ให้ถือหลักทำดีเพื่อความดี ส่วนผลลัพท์จะเกิดขึ้นอย่างไร ไม่จำเป็นต้องไปพะวงถึง

งานของเขาที่เกี่ยวกับปรัชญาทางประวัติศาสตร์¹ ค้านท์กล่าวว่า ถ้าจะไม่ให้ประวัติศาสตร์เป็นแต่เพียงการสะสมวันที่และเรื่องราวที่เกิดขึ้น ประวัติศาสตร์จะต้องเป็นประวัติวิวัฒนาการของมนุษย์ จุดหมายปลายทางที่แท้จริงของประวัติศาสตร์นั้น เรามีอาจหยิบยกจากตัวประวัติศาสตร์เองได้ แต่จากความสำนึกในทางคดิธรรม จากการไตร่ตรองในแง่ของความดีความชั่ว ที่เกี่ยวกับเนื้อหาของความเป็นมนุษย์ ส่วนการที่จะมีวิวัฒนาการทางคดิธรรมของมนุษย์ (วิวัฒนาการของมนุษย์ธรรม)

¹ ไทล สันขวานนท์, *ปรัชญาตะวันตกในศตวรรษที่ 19 และ 20*, (พระนคร : ธรรมศาสตร์, 2506), 7—8.

จริงหรือไม่ นั่น ประวัติศาสตร์เองมีอาจบอกเราได้ เพราะข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์มีทั้งการขึ้นและลง ก่อสร้างและทำลาย แสดงออกถึงความสุขุมเยือกเย็นรอบคอบของบุคคลที่นั่นบ้างที่นั่นบ้าง นอกจากนั้นยังมีเหตุการณ์ส่วนใหญ่ที่เกิดขึ้น แสดงถึงความหุนหันไร้สติ ความโกรธเคือง ชาติความลึกซึ้ง จุดอ่อนของมนุษย์ดังกล่าวที่เคยมีมาในประวัติศาสตร์ยังคงไม่มีอย่างใดเปลี่ยนแปลงในทางดีขึ้น แต่ถึงกระนั้นค่าน้ำที่ก็แสดงความหวังที่เชื่อมั่นในวิวัฒนาการของมนุษย์ เป็นความคิดที่มนุษย์พยายามจะยกตัวให้สูงขึ้น หรือก้าวไปข้างหน้า และในขณะที่ก้าวไปข้างหน้า ความหมายและจุดหมายปลายทางของประวัติศาสตร์เป็นที่ประจักษ์ชัดขึ้น

เฮเกิล เป็นชาวเยอรมันเกิดที่เมืองสตูทกาท (Stuttgart) ได้รับปริญญาเอกทางปรัชญาในปี 1790 นอกจากวิชาปรัชญาแล้ว ยังสนใจศึกษาเรื่องศาสนาและวิชาการคลาสสิกอีกด้วย หลังจากจบการศึกษาได้มาทำอาชีพสอนหนังสือจนสิ้นชีวิต เฮเกิลได้ชื่อว่าเป็นนักปรัชญาที่เด่นมากในหมู่นักปรัชญาตะวันตกยุคใหม่ เขาสร้างปรัชญาบนรากฐานที่พีชต์และซิลลิ่งได้วางไว้แล้ว เขาเห็นด้วยกับนักปรัชญาทั้งสองในการใช้วิธีตรรกวิทยา และในการถือว่า ความแท้จริงเป็นกระบวนการที่มีชีวิตและมีวิวัฒนาการ เฮเกิลเชื่อว่าธรรมชาติกับเหตุผลเป็นอันเดียวกัน กระบวนการของเหตุผลย่อมปรากฏทุกหนทุกแห่ง สิ่งที่แท้จริงคือสิ่งที่มีเหตุผล และสิ่งที่มีเหตุผลคือสิ่งแท้จริง จะเห็นได้ว่าเฮเกิลได้รับอิทธิพลความคิดของคานท์ เช่นกัน แต่ทั้งพีชต์ ซิลลิ่ง และเฮเกิล พยายามแก้ไขข้อบกพร่องของคานท์และสปีโนซา โดยพยายามพิสูจน์ว่าความแท้จริงที่สิ้นสุด คือ สิ่งสมบูรณ์ (The Absolute)

ตามทัศนะของเฮเกิล หน้าที่ของปรัชญา คือการรู้ โลกแห่งธรรมชาติ และโลกแห่งประสบการณ์ การศึกษาและการเข้าใจเหตุผลในสิ่งทั้งหลาย แต่ไม่ใช่ศึกษาเพียงผิวเผินถึงความเปลี่ยนแปลงและความบังเอิญของสิ่งเหล่านั้น การศึกษาจะต้องให้รู้ลึกถึงเนื้อแท้ ต้องให้เข้าใจถึงกฎหรือรูปแบบที่ควบคุมเหตุผลให้ทำหน้าที่ จึงเท่ากับว่าเฮเกิลเห็นว่าตรรกวิทยากับอภิปรัชญาเป็นอันเดียวกัน

เหตุผลก็เช่นเดียวกับโลก กล่าวคือ มีลักษณะที่เคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ จะมีความแตกต่างกัน แต่ก็มีเอกภาพในความแตกต่างกัน การวิวัฒนาการจะเป็นไปเป็นขั้น ๆ และสิ่งที่แฝงอยู่ในขั้นแรก จะกลายเป็นจริงในวิวัฒนาการขั้นที่สูงกว่า ทุก ๆ ชั้นในกระบวนการนี้ประกอบด้วยขั้นที่มีมาก่อน และขั้นที่ตามมาทีหลัง เฮเกิลให้ชื่อวิวัฒนาการลักษณะนี้ว่า ขบวนการไดอาเล็กติก (Dialectic) และเขาไม่ควรวไปหยุดยังวิธีการดังกล่าวนี้เสีย

ข้อคิดที่สำคัญที่สุดของเฮเกิลเป็นปรัชญาที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ เฮเกิลได้นำกฎไดอาเล็กติก (Dialectic) ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยของโซเครตีส (Socrates) มาอธิบายถึงการเป็นไปทางประวัติศาสตร์ การพัฒนาของมนุษย์ชาติหรือประวัติศาสตร์เป็นลักษณะของ "thesis" "antithesis" และมี "synthesis"

เป็นบันปลายสุดทาง เฮเกลอธิบายว่า “synthesis” ไม่ใช่เป็นผลลัพธ์จากการประนีประนอมของสิ่ง
เก่า ๆ แต่เป็นของใหม่ที่เกิดขึ้นมีลักษณะที่ดีกว่าของเก่าทั้งสองอัน และขบวนการดังกล่าวนี้จะเป็นไป
อย่างสม่ำเสมอไม่มีที่สิ้นสุด จุดจบของประวัติศาสตร์แต่ละยุคสมัยมิได้หมายถึงจุดจบของมนุษยชาติ
ด้วย เป็นแต่เพียงว่า ตั้งแต่บัดนี้ต่อไปประวัติศาสตร์จะดำเนินไปสม่ำเสมอในระดับสูง ทำให้ความสำเร็จ
ที่มีอยู่แล้วลึกลับและกว้างขวางขึ้น แต่ไม่มีการต่อสู้เพื่อเอาชนะความขัดแย้งทางจิตใจอีกต่อไป หรือ
เพื่อที่จะก้าวให้สูงขึ้นไปอีก เพราะเฮเกลเห็นว่า ประวัติศาสตร์ได้ก้าวถึงขั้นสุดแล้ว มนุษยชาติไม่มี
“ความยุ่งยากในตัวเองอีกต่อไป” (Nietzsche จะมีความเห็นที่ตรงข้าม)

ในทัศนะของเฮเกล เขามองเห็นว่ารัฐปรัสเซียซึ่งพัฒนาแล้วนั้น เป็นการพัฒนากวาระขั้นสุด
ยอดที่มนุษย์มาถึง และเขามองไกลออกไปอีกถึงการพัฒนาขั้นต่อไปที่จะเห็นปรัสเซียใน “ชาติเยอรมัน”
ชาติเยอรมันจะเป็นผลบวกระหว่าง thesis และ antithesis หลาย ๆ อันรวมกัน จะเป็นตัวแทนของ
วิญญาณของชาวเยอรมัน (Volkgeist) ซึ่งข้อคิดของเฮเกลจะมีอิทธิพลอย่างมากต่อขบวนการชาตินิยม
เยอรมัน (pan german movement)

ในด้านความคิดที่เกี่ยวกับเรื่อง “รัฐ” รัฐเป็นการปรากฏของสิ่งที่เฮเกลเรียกว่า “objective
mind” เป็นสถาบันที่มนุษย์ได้ร่วมกันสร้างขึ้น เฮเกลถือว่ารัฐมิใช่สิ่งที่คงอยู่เพื่อประชาชน แต่
ประชาชนจะต้องมีอยู่เพื่อรัฐ รัฐอยู่เหนือบุคคลในทุกวิถีทาง จึงมีผู้กล่าวว่าเฮเกลยกย่องรัฐเหมือนกับ
เป็นพระเจ้า โดยรวมอำนาจหน้าที่ของรัฐกับอำนาจหน้าที่ของพระเจ้าไว้ด้วยกัน รัฐเป็นสถาบันที่
ต้องได้รับความเกรงกลัว เคารพนับถือ และอยู่เหนือความรู้สึกส่วนตัว ในเรื่องเกี่ยวกับ ผิด ถูก ขั่ว
ดี ของแต่ละชีวิตจะมีความหมาย และมีจุดหมายปลายทาง ก็ต่อเมื่อท่านเป็นส่วนหนึ่งของรัฐและอยู่
ภายใต้รัฐแต่ละบุคคลเป็นแต่เพียงตัวกลางและเครื่องมือของรัฐเท่านั้น และทุกคนจะเป็นเช่นนั้น แม้
แต่ผู้นำหรือผู้ปกครองรัฐ และการกระทำต่าง ๆ ที่บุคคลเหล่านั้นทำขึ้นมิใช่เนื่องมาจากคุณลักษณะ
ส่วนตัว มิใช่ความเจ็บแสบแค้นในสติปัญญา มิใช่ความรุนแรงในความรู้สึก มิใช่อำนาจของเจตจำนง
แต่เพราะท่านเหล่านั้นมีความรู้สึกล่วงหน้าไม่มากนักน้อย ว่าจะต้องทำอย่างไร ในระยะเวลาใดเวลาหนึ่ง
ซึ่งเฮเกลเรียกความสำนึกอันเนื่องนี้ว่า “เพทุบายของเหตุผล” ซึ่งขณะเดียวกันเป็น “เพทุบายของประวัติ
ศาสตร์” มนุษย์แต่ละคนอาจจะคิดหรือเชื่อสำนักว่า สิ่งที่ท่านนั้นเป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อจุด
มุ่งหมายของตัวเองทั้งสิ้น หรือเพื่อความทะเยอทะยานส่วนตัว แต่อันที่จริงแล้ว เพื่อจุดประสงค์ที่สูง
กว่าที่แต่ละคนนึกไปถึง และสำนึกในเรื่องนี้ มนุษย์แต่ละคนซึ่งมีชีวิตอยู่ภายในหมู่ชนซึ่งประกอบ
ขึ้นเป็นรัฐต่างก็มีหน้าที่ ถ้าเราทำหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายด้วยดี การตายของเขาก็ไม่ถือว่าเป็นการสูญเสีย
เสีย ไม่ว่าเขาคนนั้นจะมีความยิ่งใหญ่ เช่น อเล็กซานเดอร์มหาราช ซีซาร์ หรือเนโปเลียน ทุกคน

เมื่อทำหน้าที่ของคนแล้วจะจากไปเช่นเดียวกับรัฐ สงครามเกือบเป็นสิ่งจำเป็นเพราะรับใช้จุดประสงค์อันถูกต้อง เป็นสิ่งที่ดีกว่าสันติภาพ เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์พ้นจากสภาพอ่อนแอและการเสื่อมโทรม

รัฐมีการเกิดและการดับเช่นกัน รัฐหนึ่งก่อร่างสร้างตัวเจริญถึงขีดสุดแล้วจะเสื่อมคลายลงจะเหลือไว้แต่ “mind” หรือความรู้สึกลึกซึ้งที่นึกคิดเท่านั้นที่ไม่ตาย และยังคงอยู่ต่อเนื่องไปในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ และแสดงออกในผลงานทางศิลปะ วรรณคดี และในหลักศาสนา ในขณะที่เดียวกันนั้นเองอีกรัฐหนึ่งจะเจริญขึ้นแทนที่ สืบเนื่องวิวัฒนาการของมนุษยชาติต่อไป

ปรัชญาของเฮเกิลตอบปัญหาให้กับคนยุโรปที่กำลังวุ่นวายใจ การไม่มั่นใจต่ออนาคตที่กำลังจะเกิดขึ้น เฮเกิลมาชี้ให้เห็นว่าการทำลายไปเสียลงเท่ากับเป็นการสร้างสรรค์ แสดงให้เห็นว่ากองเกรสแห่งเวียนนาเป็นความหวังอันยิ่งใหญ่ แนวความคิดของเขาช่วยปลอบใจคนยุโรปให้ปลงตกยอมรับสภาพที่เกิดขึ้นสอนให้คนมั่นใจในการกระทำ โดยเน้นให้คำนึงการดูความดีที่เจตนา มิใช่ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้น

โซเปนเฮาเออร์ (Arthur Schopenhauer ค.ศ. 1788—1860)

โซเปนเฮาเออร์เน้นถึงเรื่อง “Will” หรือความปรารถนาที่อยู่ในใจของมนุษย์ว่าเป็นพลังสำคัญที่สุดในการกระทำต่าง ๆ ของมนุษย์ ปัญหาเป็นแต่เพียงสิ่งที่มีอยู่ภายนอกของมนุษย์ “ความปรารถนา” เป็นพลังที่ผลักดันอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เกิดขึ้นเองตลอดเวลาไม่มีหยุดยั้ง มีลักษณะเป็นอมตะ นอกจากนั้นยังมีกำลังแรงสูงเราไม่สามารถจะขัดขืนได้ มนุษย์จะพยายามหาเหตุผลด้วยสติปัญญา หาความรู้เพื่อตอบคำถามของความปรารถนา เขาจึงไม่เรียกมนุษย์ว่าเป็น rational animal แต่มนุษย์เป็น metaphysical animal ซึ่งแตกต่างไปจากสัตว์ธรรมดา ซึ่งมีแต่ความปรารถนาและการกระทำเท่านั้น ธรรมชาติให้สติปัญญามนุษย์มาเพื่อรับใช้ความปรารถนา จุดหมายปลายทางของความปรารถนา คือ การมีชีวิตอยู่รอด เท่ากับความตายเป็นศัตรูเอกล้วนเอง มนุษย์จึงดิ้นรนทุกทางเพื่อให้มีชีวิตอยู่

เกี่ยวกับประวัติศาสตร์โดยทั่วไป การถือว่าประวัติศาสตร์ คือการเตรียมการของมนุษย์สมัยหนึ่ง เพื่อมาอยู่ในสมัยนั้น โซเปนเฮาเออร์ประนามว่าเป็นความคิดที่เหลวไหลและยะโส ไม่ควรคิดหวังจะให้ผู้อื่นมารักษาบ้านเมืองให้เรา เขากล่าวว่า ไม่มีสิ่งใดเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ มนุษย์อยู่ในความหลงผิด การมุ่งรักษามนุษยชาติให้คงอยู่ ทำให้ชีวิตมีแต่การผิดพลาด ผิดหวัง และไม่มีสิ่งใดดีขึ้น เนื่องจากลักษณะที่แท้จริงของธรรมชาติเป็นวัฏจักร หมุนเวียนอยู่ที่เดิมไม่มีที่สิ้นสุด (คล้ายคลึงกับศาสนาพุทธ) การจะทำให้เรามีความสุขได้มีทางเดียวคือการนำบัดต้นเหตุแห่งเสีย และ

ตัวการใช้สติปัญญาของมนุษย์นั่นเอง สภาพรอดพ้น (คล้ายนิพพาน) เป็นสภาพที่มีคัมภีร์น้อยที่สุด ถือว่าเป็นสภาพที่ดีที่สุด นำความสุขมาให้ วิธีทางที่จะทำให้คนเราไม่ต้องเผชิญกับความทุกข์ ก็คือ การไม่เกิดเสียเลย เขาจึงไม่สนับสนุนให้มีการแต่งงาน

แนวปรัชญาของโซเปนเฮาเออร์สะท้อนให้เห็นความคิดของคนยุโรปในขณะนั้น สมัยที่ ยุโรปเฟื่องฟูมีความคิดโรแมนติก อยู่ในสภาพเหมือนฝัน แต่เกิดฝันไปเลยนขึ้น เกิดสงครามอันยาวนาน ผู้คนล้มตายกันเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดความคิดว่าชีวิตนี้ไม่เที่ยง และยังได้เห็นชั้นสู่อ่านาจ สูงสุดและตกจากอำนาจอย่างฉับพลันของนโปเลียน ทำให้คนยุโรปยิ่งปลงตกมากขึ้น จึงเห็นคล้อยตามแนวปรัชญาของโซเปนเฮาเออร์

กอมต์ (Auguste Comte ค.ศ. 1798—1857) เป็นนักปรัชญาชาวฝรั่งเศสที่พยายามจะ นำเอาวิธีการทางวิทยาศาสตร์มาศึกษาสภาพสังคม งานชิ้นสำคัญ ได้แก่ หนังสือชื่อ *La philosophie positive (Positive Philosophy)* ซึ่งเป็นรากฐานของลัทธิพอสิทิวิซึม (positivism) สมัยใหม่ เป็นปรัชญาที่เน้นถึงการใช้วิธีการพิสูจน์ทางด้านวิทยาศาสตร์ ค้อมท้อธิบายว่าความรู้ของเราเกิดจากปรากฏการณ์เท่านั้น ถึงกระนั้นความรู้ที่ได้จากปรากฏการณ์ก็เป็นเพียงความรู้ที่ได้มาโดยการเปรียบเทียบ โดยอนุโลมไม่เด็ดขาดแน่นอนสมบูรณ์ แต่เราก็ควรเรียนรู้หลักเกณฑ์ของปรากฏการณ์ ก็เพื่อสามารถ ทำนายล่วงหน้าถึงปรากฏการณ์ที่จะเกิดขึ้น หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่า คุณค่าของพอสิทิวิซึมอยู่ที่การ เข้าใจ การมองทะลุปรุโปร่งถึงความสำคัญ และความหมายของความรู้ทางวิชาการ ค้อมท้อวจารณ์ถึง ประวัติวิชาการในโลกนี้ผ่านมาเป็น 3 ชั้น คือ เทววิทยา (theological) อภิปรัชญา (metaphysical) และวิทยาศาสตร์ (scientific) และเขาคิดว่ายุโรปในศตวรรษที่ 19 ใกล้จะถึงระยะที่สามอันเป็นยุค สดุดท้าย

ในวิวัฒนาการที่เกี่ยวกับรัฐ กฎหมายและสังคม ก็มีระดับความเจริญเป็นขั้น ๆ จากเทว- วิทยายภิปรัชญา และพอสิทิวิซึม เห็นได้จากการแบ่งยุค ยุคแรก คือ ลัทธิทหาร ซึ่งมีลักษณะ ยึดถือระเบียบ วินัยและกำลัง ที่เรียกกันทั่วไปว่ายุคพิวัตล จัดอยู่ในระดับเทววิทยา ยุคต่อมาเป็น ยุคปฏิวัติ เป็นระยะของความเชื่อมั่นในกฎธรรมชาติ ที่เป็นนามธรรม ประชาชนได้เรียกร้องสิทธิ ทางการเมือง ถือว่าเป็นคุณลักษณะการแสดงออกของแนวความคิดทางอภิปรัชญา และการต่อสู้ ระหว่างอนุรักษนิยมกับเสรีนิยม เท่ากับเป็นการต่อสู้ระหว่างทัศนะความคิดเห็นของเทววิทยากับ อภิปรัชญา การปฏิวัติฝรั่งเศสเมื่อ ค.ศ. 1789 ก็เป็นการชนะชั่วคราวของอภิปรัชญา และจะวิวัฒนาการมาถึงขั้นของพอสิทิวิซึมซึ่งเริ่มความลึกซึ้ง ในยุคที่สามนี้เป็นขั้นอุตสาหกรรมนิยม ซึ่งมีความ สนใจในปัญหาเศรษฐกิจและสังคมมากกว่าปัญหาการเมือง การมองเห็นการณ์ไกลในด้านสังคมศาสตร์

เข้าแทนที่หลักเกณฑ์ที่เข้าใจว่ามาจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ยุคนี้จะเป็นยุคของผู้เชี่ยวชาญใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์วิจัยปัญหาทางสังคมต่าง ๆ

ตามแนวความคิดของค่อมท์ รัฐในอนาคตจะมีนักปรัชญาและนักสังคมสงเคราะห์เป็นผู้บริหารงาน แต่จะมีใช้ตัวรัฐบาลที่แท้จริง เป็นแค่หลักให้คนอื่นยึดถือทางด้านจิตใจ ทางคตินิยม และทางสติปัญญา ซึ่งจะมีอิทธิพลเป็นประการสำคัญเหนือการกระทำและความคิดเห็นของประชาชน โดยการเตือน สั่งสอน ยกย่อง และตำหนิติเตียน คอยควบคุมดูแลในขณะเดียวกันก็เป็นการให้การศึกษอบรมแก่เยาวชน อำนาจหน้าที่ดังกล่าวนี้เป็นอำนาจหน้าที่ของผู้รู้ ไม่ใช่เพียงแต่ถือขนบธรรมเนียมประเพณีที่ไม่เปลี่ยนแปลง ส่วนอำนาจการปกครองทางโลกที่แท้จริงของรัฐ ควรจะอยู่ในกำมือของนายทุนที่เลือกแล้วกลุ่มหนึ่ง เช่น พ่อค้า เจ้าของโรงงานอุตสาหกรรม รัฐสภานิติโคชชนิดหนึ่งที่จะเป็นแหล่งแสดงออกของเจตจำนงของประชาชนนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ควรจะมี เพราะจะทำให้ผู้เชี่ยวชาญต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของคนโง่ ประชาชาติก็เพียงพอแล้วสำหรับแก้ไขการปกครองผิดพลาด

ข้อคิดเห็นที่เกี่ยวกับปรัชญาทางประวัติศาสตร์ของค่อมท์ก็มีหลักสำคัญเช่นเดียวกัน คือขึ้นอยู่กับระดับขั้นวิวัฒนาการของมนุษยชาติ อย่างไรก็ตามค่อมท์ไม่คิดว่า มนุษย์ในฐานะบุคคลจะเป็นผู้สร้างประวัติศาสตร์ แต่ทว่าตรงกันข้าม มนุษย์แต่ละคนเป็นผลผลิตของวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เป็นผลผลิตของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นตามกฎเกณฑ์ของมันเอง และมนุษยชาติทั้งหมดเป็นผู้รับผิดชอบต่อเหตุการณ์ที่ปรากฏขึ้นทางประวัติศาสตร์มิใช่บุคคลใดบุคคลหนึ่งโดยเฉพาะ จึงเท่ากับว่าหลักจริยธรรมของค่อมท์ได้เรียกร้องให้แต่ละบุคคลยอมสละ และอุทิศอย่างเต็มที่เพื่อมนุษยชาติ และคตินิยมดังกล่าวนี้สามารถจะปลูกฝังในจิตใจของมนุษย์ได้ โดยการศึกษอบรมและให้มีความเคยชิน

ถึงแม้ปรัชญาของค่อมท์จะถูกโจมตีว่าอ้อมค้อมจนเกินไป เขาก็ยังได้ชื่อว่าเป็นบุคคลสำคัญมากที่สุดคนหนึ่งของประวัติแนวความคิด มีอิทธิพลทั้งทางตรงและทางอ้อมต่อปรัชญาคนอื่น ๆ เช่น จอห์น สจ๊วต มิล, เฮอเบิร์ต สเปนเซอร์, เออร์เนส วินัน และนักปรัชญาแฟรมาติก (Pragmatic) ของอเมริกาในศตวรรษที่ 20

ปรัชญาของความรุนแรง ในราวกลางศตวรรษที่ 19 ชาลส์ ดาร์วิน (Charles Darwin) ได้เสนอทฤษฎีใหม่เกี่ยวกับชีววิทยา คือ ทฤษฎีที่ว่าด้วยกำเนิดของสิ่งมีชีวิต โดยกล่าวว่าสิ่งมีชีวิตนั้นวิวัฒนาการขึ้นมาเองจากเซลล์ ๆ ก่อน ซึ่งความคิดเช่นนี้เท่ากับท้าทายความคิดทางศาสนาที่ว่าพระเจ้าสร้างทุกสิ่งทุกอย่างขึ้น และยังได้เสนอหลักแห่งการดำรงชีพว่าสัตว์ที่แข็งแรงย่อมมีชีวิตรอดอยู่ได้ สัตว์ที่อ่อนแอย่อมล้มตายไปเป็นผลทำให้มนุษย์ดิ้นรนต่อสู้เพื่อตนเองมากที่สุด โดยมีค่านิ่งถึงผู้อื่น ทฤษฎี

นั้นมีเพียงแต่นำฐานะของคนมาเทียบเคียงกับสัตว์ ยังได้เป็นการปฏิเสธความรู้ศึกษาค้นคว้าศีลธรรมของมนุษย์ แต่สังคมยุโรปในยุคนี้ ได้ให้การต้อนรับทฤษฎีนี้อย่างอบอุ่น เนื่องจากความตื่นตัวในวิชาวิทยาศาสตร์นั่นเอง และทฤษฎีของดาร์วินได้มีอิทธิพลต่อนักปรัชญาคนอื่น ๆ ด้วย

นิชเช่ (Friedrich Nietzsche ค.ศ. 1844—1900) เป็นนักปรัชญาชาวเยอรมันเขารับอิทธิพลความคิดจากทั้งโซเปนเฮอเออร์และดาร์วิน นิชเช่กล่าวว่า ชีวิตของมนุษย์เป็นความทุกข์โศกในขณะเดียวกันยอมรับเรื่องการพัฒนาการ ซึ่งเท่ากับเห็นด้วยกับการต่อสู้แย่งชิง การทำลายเพื่อให้ตนเองรอดชีวิตอยู่ได้ ปรัชญาของนิชเช่พูดโดยส่วนรวมแล้วเต็มไปด้วยความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะเตรียมวางรากฐานเพื่อวัฒนธรรมชนิดใหม่ สร้างมนุษยชาติใหม่ พร้อมทั้งกำหนดคุณค่ามาตรฐานทางศีลธรรมใหม่หมด และผู้ที่มีหน้าที่กำหนดคุณค่าใหม่เหล่านี้ เพื่อเป็นทางนำไปสู่วัฒนธรรมชนิดใหม่ดังกล่าวก็คือนักปรัชญานั่นเอง แนวความคิดของนิชเช่ทุกกระยะ แสดงความเป็นศัตรูกับทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นไปในขณะนั้นไม่เห็นด้วยกับทั้งระบบประชาธิปไตยและโซเซียลิสต์ ประนามศาสนาคริสต์ว่าหลักธรรมคริสเตียนเป็น “slave morality” ประนามการแสวงหาความสุขสามัญของประชาชนทั่วไป เช่นเดียวกับประนามการให้อำนาจสูงสุดแก่รัฐ และยกย่องรัฐเสมือนเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ส่วนความพยายามของมนุษย์แต่ละคนเพื่อจะให้ ได้มาซึ่งความสะดวกสบายหรือความสุขเล็ก ๆ น้อย ความหวาดกลัว การหลีกเลี่ยงเพื่อมิต้องประสบกับความเจ็บปวดยากแค้น แม้แต่การแสดงความเห็นอกเห็นใจสงสาร ทั้งผู้อื่นและตัวเอง เหล่านี้ทั้งหมดเนชเช่เห็นว่าเป็นเครื่องหมายของความเสื่อมโทรม เป็นสัญลักษณ์ของชีวิตที่ต่ำต้อย

นิชเช่เชื่อในเรื่อง “*ความปรารถนา*” เช่นเดียวกับโซเปนเฮอเออร์ แต่ความปรารถนานั้นมิใช่เพียงเพื่อมีชีวิตอยู่ หากเป็นความปรารถนาไปสู่อำนาจ (Will to power) อำนาจจึงเป็นสิ่งปรารถนาสูงสุดของมนุษย์ อำนาจนั้นมิใช่สิ่งเลวร้ายแต่อย่างใด แต่จะเป็นสิ่งทำลายความอ่อนแอของมนุษย์ให้หมดไป ความสุขคืออะไร นิชเช่เห็นว่าเป็นความรู้ที่มนุษย์สำนึกถึงการเจริญเติบโตแข็งแกร่ง มิใช่ได้มาจากความสันโดษ แต่เพื่อการมีอำนาจมากขึ้น มิใช่สันติภาพแต่ต้องเป็นสงคราม มิใช่การใช้คุณธรรมแต่ต้องเป็นการใช้กำลัง ความอ่อนแอหรือความไม่มีสมรรถภาพใด ๆ จะต้องถูกกำจัดออกไปการแสวงหาความสุขชนิดนี้ต้องมีวินัยในตัวเองระดับสูง ต้องใช้ค้นหาให้เป็นประโยชน์ในทางสร้างสรรค์เพื่อเป็นการยกระดับฐานะของมนุษย์ให้สูงกว่าสัตว์ ผู้บรรลุถึงสภาวะเช่นนี้จึงเรียกว่าอภิมนุษย์ (Superman) ซึ่งนิชเช่เชื่อว่าได้เคยเกิดขึ้นเป็นครั้งคราวแล้วในอดีต

โซเรล (Georges Sorel ค.ศ. 1847—1922) โซเรลรับแนวความคิดทั้งจากนิชเช่และมาร์คซ์ และเป็นผู้ออกตั้งลัทธิ syndicalism ซึ่งเน้นถึงการเข้าควบคุมอุตสาหกรรมของประเทศโดยสมาคมของกรรมกร จึงนับว่าเป็นสาขาหนึ่งของสังคมนิยม ซึ่งแนวความคิดนี้จะมีอิทธิพลต่อสหบาลกรรมกร

ต่าง ๆ ทั้งในประเทศยุโรปและอเมริกาได้ ไชเรลยอมรับหลักการเรื่องสงครามระหว่างชนชั้น และหลักการใช้ความรุนแรงเพื่อให้ถึงจุดมุ่งหมายของนิชเช่ ไชเรลเสนอแนะให้สหพันธ์กรรมกรดำเนินการโดยตรง (direct action) เพื่อให้ได้มาซึ่งจุดประสงค์ของสังคมนิยม อาทิ วิธส์ไตรีค์ ก่อการจลาจล ก่อการวินาศกรรม และด้วยวิธีการที่รุนแรงอื่น ๆ เช่นเดียวกับนิชเช่ ไชเรลเห็นว่าความไม่มีเหตุผล (irrational) เป็นพลังสำคัญที่จะก่อให้เกิดผลต่าง ๆ

นักปรัชญาสามารถใช้วิธีการรุนแรงแก้ปัญหาสังคมแต่เพียงทางเดียว ได้มีนักปรัชญากลุ่มอื่นพยายามหาวิธีประนีประนอม เพื่อทุก ๆ คนในสังคมจะได้อยู่ร่วมกันอย่างสันติ ซึ่งได้แก่กลุ่มยูนิแทเรียน

เจเรมี เบนแธม (Jeremy Bentham ค.ศ. 1748—1832) แนวความคิดของเขามีผลทั้งด้านปรัชญาชีวิต และระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม เขาเห็นว่าในการที่จะหากฎเกณฑ์สากลที่ใช้ได้ทั่วไป สำหรับการกระทำของมนุษย์นั้น เป็นการจำเป็นที่จะต้องกำหนดจุดประสงค์สูงสุดของการกระทำและการปฏิบัติทั้งหลายเหล่านั้นด้วย และจุดประสงค์อันนี้ก็จะเป็นอันไกลไปไม่ได้ นอกจากความสุขที่มากที่สุดสำหรับประชากรที่มากที่สุด หรือการเพิ่มพูนจำนวนความสุข และการลดจำนวนความทุกข์ในโลกเป็นสามัญวิสัยที่ทุกคนจะต้องนึกถึงความสุขของตนก่อนอื่น แต่ข้อเท็จจริงที่ว่ามนุษย์นั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน และต้องพึ่งพาอาศัยกัน จะทำให้เราคิดได้ว่าการปรับความพยายามเพื่อให้ได้มาซึ่งความสุขของส่วนรวมนั้น อันที่จริงก็เป็นการส่งเสริมผลประโยชน์ของเราเอง

จอห์น สจิวท มิล (John Stuart Mill ค.ศ. 1806—1873) เน้นให้คนเราคำนึงผลของการกระทำมากกว่าจะไปคำนึงถึงเหตุผลของการกระทำ เท่ากับสอนให้มนุษย์มองเห็นผลที่จะเกิดขึ้นล่วงหน้าของการกระทำใด ๆ โดยใช้ความสุขุมรอบคอบและความลึกซึ้ง และแล้วจึงปรับการกระทำของเราเพื่อยังผลให้เกิดความสุขมากที่สุดสำหรับจำนวนประชากรที่มากที่สุดด้วย

หลักความคิดของมิลและเบนแธมเรียกว่า ลัทธิยูทิลิตาเรียน (Utilitarianism) คือหลักนิยามที่ว่า กิจกรรมใด ๆ ถูกต้องเพราะว่ามันมีประโยชน์ และความสุขที่มากที่สุดสำหรับจำนวนกว้างขวางที่สุดควรจะเป็นจุดประสงค์อันเดียวเท่านั้นของบรรดากิจกรรมสาธารณะทั้งหลาย

เริ่มต้นของทฤษฎีเศรษฐศาสตร์สมัยใหม่

ระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยม แนวเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมของศตวรรษที่ 19 มีความเกี่ยวพันอย่างใกล้ชิดกับความคิดเศรษฐกิจการเมืองของยุคคลาสสิก

แอดัม สมิท (Adam Smith ค.ศ. 1723—1790) งานเขียนที่ยิ่งใหญ่ของเขาคือ (*An Inquiring into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* ตีพิมพ์ครั้งแรกปี 1776) หนังสือเล่มนี้มุ่งชี้ให้เห็นถึงความมั่งคั่งของประเทศว่าอยู่ที่ไหน คืออะไร และจะหาได้อย่างไร นั่นก็คือ ทฤษฎีพัฒนาการเศรษฐกิจของประเทศนั่นเอง นอกจากนี้ได้กล่าวถึงเรื่องค่านิยม (value) ของสินค้า ค่าเช่า ทุน กำไร การค้าระหว่างประเทศ การเงิน ตลอดจนไปถึงการคลังสาธารณะซึ่งได้แก่รายรับรายจ่ายของรัฐบาล สมิทเชื่อถือใน “กฎธรรมชาติ” และเคารพในลัทธิปัจเจกชนนิยมเช่นเดียวกับเบนแธมและนักคิดเสรีนิยมอื่น ๆ เขาเห็นว่าความสมบูรณ์พูนสุขของแต่ละบุคคลเป็นจุดหมายปลายทางของความสุขของมนุษยชาติทั่วไป และเห็นด้วยกับนักปรัชญาสมัยรุ่งโรจน์แห่งปัญญาในความก้าวหน้าของมนุษย์ และรับความคิดเรื่องกฎธรรมชาติของนักคิดกลุ่มนิวตัน เชื่อในเรื่องพลังที่มองไม่เห็นจากธรรมชาติ (invisible hand) การต่อสู้แข่งขันกันในตลาดอย่างเสรีของแต่ละคนจะนำซึ่งผลประโยชน์ต่อสังคมด้วยในขั้นปลาย รัฐบาลจึงควรจะแทรกแซงการดำเนินทางเศรษฐกิจของเอกชนให้น้อยที่สุดเท่าที่จะน้อยได้ สมิทอ้างถึงหลักการเรื่องของลัทธิเสรีนิยม กล่าวคือ รัฐบาลควรมีหน้าที่เพียง 3 ประการ “ปกป้องรักษาสังคมให้พ้นจากความรุนแรงต่าง ๆ รวมทั้งการรุกรานของต่างชาติ รักษาความยุติธรรมและสุดท้ายคือการคงไว้ซึ่งความสมบูรณ์พูนสุขของประชาชน” การที่รัฐบาลยื่นมือเข้าเกี่ยวข้องกับธุรกิจของเอกชน ตามระบบพาณิชย์นิยม นอกจากจะไม่ใช้หน้าที่โดยตรงแล้ว ยังจะนำความเสียหายทางเศรษฐกิจมาสู่ประเทศอีกด้วย สมิทจึงสนับสนุนให้ทุกอย่างเป็นไปโดยเสรีปราศจากการแทรกแซงใด ๆ จากรัฐบาล

สมิทชี้ให้เห็นว่าบ่อเกิดแห่งความมั่งคั่งของชาติอยู่ที่กำลังการผลิตของประเทศ มิใช่การค้าและความมั่งคั่งดูได้จากปริมาณของทุนที่สะสมไว้มิใช่ทองคำ ประเทศจะเจริญมั่งคั่งขึ้นก็โดยที่ผลิตภาพสูงขึ้นและผลิตภาพจะสูงขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการแบ่งงานมากขึ้น ซึ่งจะเป็นไปได้ก็นั้นขนาดของตลาดจะต้องขยายกว้างขวางขึ้น และมีการสะสมทุนไว้มากขึ้น ตามความเห็นของแอดัม สมิท การออมและการสะสมทุนของประชาชนจึงเป็นปัจจัยสำคัญให้ประเทศมั่งคั่งขึ้น และจากหลักดังกล่าว สมิทได้นำมาใช้กับหลักการค้าต่างประเทศ โดยอ้างว่าคนแต่ละประเทศนั้นมีความรู้ความชำนาญแตกต่างกันและทรัพยากรของประเทศก็มีไม่เท่ากัน จึงทำให้ต้นทุนการผลิตสินค้าแตกต่างกัน เมื่อเป็นเช่นนี้ถ้าใช้หลักการค้าเสรีทุกประเทศจะได้รับประโยชน์มากเสมอ

โรเบิร์ต มัลทัส (Robert Malthus ค.ศ. 1766—1834) เป็นผู้เขียน *ทฤษฎีพลเมือง* (*An Essay the Principle of Population*) ซึ่งพิมพ์ออกแพร่หลายในปี 1798 มัลทัสกล่าวว่าอัตราการ

เกิดของพลเมืองไม่ไปด้วยกันกับอัตราการเพิ่มของอาหาร ประชากรเพิ่มในลักษณะทวีคูณ (Geometric Progression) ในขณะที่อาหารเพิ่มขึ้นเป็นอัตราบวก (Arithmetic Progression) กล่าวคือ

ประชากร	G. P.	2	4	8	16	32	64	.....
อาหาร	A. P.	2	3	4	5	6	7	.....

อำนาจสูงสุดในการเพิ่มประชากร ซึ่งล้าหน้าเครื่องยังชีพจำเป็นต้องมีการควบคุม มิฉะนั้นแล้วความอดอยากยากแค้น โรคภัยไข้เจ็บ การรบบร่าพิน และอื่น ๆ ซึ่งมalthus ได้รวมเรียกว่าเป็นความยากแค้นและความเสื่อมทางศีลธรรมก็จะเกิดขึ้น

เดวิด ริคาโด (David Ricardo ค.ศ. 1772—1823) นอกจากเรื่องทฤษฎีค่าเช่าแล้ว ริคาโดได้พูดถึงเรื่องค่าจ้างแรงงาน และกล่าวว่า ค่าจ้างแรงงานของคนงานจะมีให้คนงานพอเพียงแก่การเป็นอยู่ของคนนั้น เพื่อที่จะได้ทำหน้าที่สืบพันธุ์มนุษย์ต่อไป ค่าจ้างนั้นจะสูงกว่าหรือต่ำกว่าระดับการครองชีพที่พอจะมีชีวิตอยู่ไม่ได้ ถึงแม้ทฤษฎีของเขาจะถูกพิสูจน์ได้ว่าไม่ถูกต้อง แต่ก็มีอิทธิพลมากในศตวรรษที่ 19 รวมทั้งต่อนักเศรษฐศาสตร์ รัฐบุรุษ และแม้แต่นักปฏิวัติ เช่น คาร์ล มาร์กซ์ และเป็นอิทธิพลเบื้องหลังที่ทำให้รัฐบาลอังกฤษผ่านกฎหมายคนจนฉบับใหม่ในปี 1834 (Poor Law) เพื่อช่วยเหลือคนจนและกรรมกร แต่ก็ได้ผลักดันคนจนให้ตกอยู่ในสภาพที่เลวร้ายของบ้านสงเคราะห์ (workhouse)

ระบบการค้าเสรีกับความเป็นไปในสังคม ได้มีกลุ่มชนในประเทศอังกฤษรวมตัวกันก่อตั้งเป็นสมาคมชื่อ *Anti-Corn Law League* ในที่สุดรัฐบาลต้องยอมยกเลิก Corn Law และต่อมาด้วยการดำเนินการที่คล้ายคลึงกันนี้ รัฐบาลอังกฤษได้ประกาศยกเลิก Navigation Acts เมื่อมาถึงปี 1860 ระบบการค้าเสรีกลายเป็นชีวิตเศรษฐกิจของคนอังกฤษ แต่ในขณะนั้นเดียวกันเมื่อกรรมกรถูกทอดทิ้งให้ต่อสู้เพื่อตัวเอง รัฐบาลอังกฤษก็ได้ออกกฎหมายมาช่วยเหลือ เช่น Factory Acts, Poor Law รวมทั้งมีกลุ่มนักสังคมนิยมต่าง ๆ อีกด้วย

สำหรับในประเทศฝรั่งเศส ถึงนักธุรกิจเรียกร้องให้รัฐบาลปล่อยมือจากการควบคุมเศรษฐกิจเอกชน แต่ก็เรียกร้องให้รัฐบาลช่วยพิทักษ์ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของคน ดังนั้น นโยบายการค้าของฝรั่งเศสจึงอยู่ในลักษณะพาณิชย์นิยมจนถึงปี 1850 ทั้งนักอุตสาหกรรมและนักสิทธิกรต้องการความช่วยเหลือและขอสิทธิพิเศษบางอย่างจากรัฐบาล เช่น กฎหมายป้องกันแรงงาน

ปรัสเซียเป็นอีกประเทศหนึ่งที่หาประโยชน์จากการค้าเสรี ในปี 1834 รัฐบาลปรัสเซียได้ปรับปรุงวิธีเก็บภาษี ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และให้มีประสิทธิภาพดีขึ้น ได้ตั้งสหภาพศุลกากร

หรือเรียกว่า โซลเฟอเรน (Zollverein) ขึ้น โดยมีรัฐเยอรมันต่าง ๆ ยกเว้นออสเตรียเข้าเป็นสมาชิก สหภาพศุลกากรนี้มีผลช่วยพัฒนาการค้าให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น ซึ่งมีผลให้ชนชั้นกลางมีความมั่งคั่งขึ้น นอกจากนี้ยังช่วยสนับสนุนอำนาจทางการเมืองของปรัสเซียให้นำหน้าออสเตรียอีกด้วย ซึ่งปรัสเซียได้สำนึกว่าสหภาพศุลกากรนี้จะเป็นเครื่องมือที่ดีในการต่อสู้แย่งชิงความเป็นใหญ่ในยุโรปกลาง ลิศท์ นักเศรษฐศาสตร์ชาวเยอรมัน (Friedrich List ค.ศ. 1789—1846) ผู้เขียนหนังสือชื่อ *The National System of Political Economy* ในปี 1841 ได้กล่าวแย้งว่า ระบบการค้าเสรีนั้นไม่เหมาะสมนักกับเยอรมันถึงแม้ว่าจะเป็นสิ่งที่ไปด้วยกันอย่างดีกับระบบการค้าของอังกฤษ เพราะมีลักษณะการค้าและอุตสาหกรรมเจริญเต็มที่แล้ว ส่วนในเยอรมันมีความจำเป็นที่จะต้องป้องกัน ช่วยเหลือเศรษฐกิจตัวเอง เป็นการกระตุ้นการพัฒนาการให้ข้ามขึ้น

ลัทธิสเสรีนิยมทางการเมือง โดยความหมายกว้าง ๆ คติเสรีนิยม เป็นความคิดที่สนับสนุนให้มิเสรีภาพในเรื่องต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง เศรษฐกิจ ศาสนา หรือสังคม คติเสรีนิยมจึงมิใช่ของใหม่ที่เกิดขึ้นในศตวรรษที่ 18 หรือ 19 ทางด้านศาสนาได้เริ่มเกิดขึ้นในศตวรรษที่ 16 เช่น ลูเธอร์ แคลวิน จอห์น นอร์คซ์ บุคคลเหล่านี้ได้โจมตีหลักการที่เข้มงวด การโต้แย้งไม่ได้ของศาสนาคริสต์นิกายแคทเธอลิก ได้เรียกร้องให้มนุษย์มีเสรีภาพในการในการนับถือศาสนาบ้าง ไม่ใช่จะคอยให้ผู้อื่นมาชี้แนวทางให้ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นได้แก่การปฏิรูปศาสนา และการเกิดนิกายโปรเตสแตนต์สาขาต่าง ๆ เช่นเดียวกับกับคติเสรีนิยมทางสังคม ซึ่งเป็นลักษณะที่สองของเสรีนิยม การต่อต้านชนชั้นวรรณะได้เริ่มเกิดขึ้นประมาณศตวรรษที่ 16 เช่นกัน ทั้งนี้เนื่องมาจากการขยายตัวทางการค้าของศตวรรษที่ 16—17 และพระมหากษัตริย์ยังสนับสนุนให้การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเกิดเร็วยิ่งขึ้น เนื่องจากต้องการความสนับสนุนเพื่อล้มอำนาจขุนนาง เสรีนิยมทางเศรษฐกิจเป็นสิ่งที่เกิดช้าที่สุด ความคิดของกลุ่มฟิซิอแครทเริ่มจะมีอิทธิพลในปลายศตวรรษที่ 18 ซึ่งจะพัฒนามาเป็นการค้าเสรีในระยะหลัง

ในด้านคติเสรีนิยมทางการเมือง อาจเริ่มมาตั้งแต่สมัยแมกนาคาร์ตาของอังกฤษในปี 1215 โทมัส ฮอบส์ให้แนวความคิดเสรีนิยมไว้เช่นกันแต่ไม่ชัดเจน เพราะเขากล่าวว่า บุคคลมีเสรีภาพจะทำอะไรก็ได้ในสังคม แต่จะใช้เสรีภาพนี้ไปต่อต้านการปกครองของพระมหากษัตริย์ไม่ได้ จอห์น มิลตันได้เรียกร้องเสรีภาพในการพูด การเขียน จนต้องถูกขับไล่ออกจากอังกฤษ จอห์น ล็อก สนับสนุนเสรีนิยมเช่นกัน นั่นคือ การยืนยันเรื่องสภาพธรรมชาติ มนุษย์มีเสรีภาพที่จะทำได้ทุกสิ่งทุกอย่าง แต่อยู่ภายในขอบเขต ซึ่งลอคหมายถึงกฎแห่งธรรมชาติ นักปรัชญาสโนชาเช่นกันที่ให้ความสนับสนุน ความคิดของเขาแสดงออกในแง่อำนาจของรัฐบาล จากคำอธิบายที่ว่า รัฐบาลตั้งขึ้นมามิใช่เพื่อปกครอง เพราะการปกครองนั้นหมายถึงการควบคุมการใช้อำนาจ แต่รัฐบาลตั้งขึ้นมาเพื่อให้มนุษย์พ้นจากภาวะ

แห่งความกลัวและไม่ปลอดภัย รัฐบาลจึงควรมีบทบาทจำกัดลง ปล่อยให้ประชาชนทำอะไรได้ตามใจชอบ

สำหรับนักเสรีนิยมในศตวรรษที่ 18 ที่สำคัญได้แก่ มองเตสกีเออร์ เขาสนับสนุนให้ประชาชนมีสิทธิควบคุมรัฐบาล โดยเสนอทฤษฎีแบ่งแยกอำนาจ ส่วนรุสโซกล่าว่า การจะให้มนุษย์ละทิ้งเสรีภาพนั้นย่อมทำไม่ได้ เพราะการละทิ้งเสรีภาพก็คือการละทิ้งความเป็นมนุษย์ การตัดเสรีภาพจากมนุษย์เท่ากับตัดศีลธรรมออกจากการกระทำของมนุษย์ ถ้าสภาพเช่นนั้นเกิดขึ้น จะทำให้ฝ่ายหนึ่งมีอำนาจสูงสุด ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งไม่มีอำนาจเลย ซึ่งจะทำให้เกิดภาวะของความเคารพเชื่อฟังที่ไม่มีขอบเขต โทมัส เจฟเฟอร์สันนักการเมืองชาวอเมริกันเป็นอีกผู้หนึ่งที่บทบาทสำคัญ เจฟเฟอร์สันให้คำจำกัดความที่มีชื่อเสียงคือ “ทุกคนเกิดมาเท่าเทียมกัน” และมนุษย์มีสิทธิอันศักดิ์สิทธิ์บางประการ ซึ่งรัฐบาลหรือใครจะมายึดไปไม่ได้ และสิทธิเหล่านั้นมีความเด่นชัดในตัวของตัวเอง ซึ่งได้แก่ สิทธิที่จะดำรงชีวิตอยู่ สิทธิที่จะมีเสรีภาพในด้านต่างๆ และสิทธิที่จะแสวงหาความสุข สำหรับจอห์น สจ๊วต มิล กล่าวว่ รัฐบาลที่มีนโยบายเสรีนิยม ซึ่งหมายถึงรัฐบาลที่ให้เสรีภาพแก่ประชาชนมากที่สุดนั้น ไม่เพียงจะเป็นรัฐบาลที่ถูกต้องตามเหตุผลเท่านั้น แต่ยังเป็นรัฐบาลที่มีประสิทธิภาพ และจะทำอะไรได้สำเร็จหมดอีกด้วย เสรีภาพจะสร้างทั้งความรัก ความเข้าใจอันดีในหมู่ประชาชน รัฐบาลจึงควรถือมั่นถึงให้มาก รัฐบาลควรหลีกเลี่ยงที่จะกระทำการวิตรอนเสรีภาพ และป้องกันมิให้การวิตรอนเสรีภาพเกิดขึ้นอีกด้วย (จากชน ส่วนใหญ่)

นักคิดเสรีนิยมที่มีอิทธิพลอย่างแท้จริงในยุคนี้มาจากนักคิดของศตวรรษที่ 19 อาทิ ความคิดของเบนแธม ที่ระบุว่า นโยบายที่ดีที่สุดของรัฐบาล คือ นโยบายที่ส่งเสริมให้เกิดความสุขมากที่สุดแก่จำนวนคนมากที่สุด นักเสรีนิยมชมชื่นต่อทฤษฎีของเบนแธมมาก เพราะสังคมกำลังเผชิญกับผลสะท้อนของระบบเสรีนิยมทางเศรษฐกิจ ต่างเห็นกันว่าถ้ารัฐบาลดำเนินงานตามทฤษฎีของเบนแธมแล้ว สังคมจะมีความสุขอย่างแท้จริง ถ้าทุกคนมีความสุข ไม่มีความเหลื่อมล้ำค่าสูง เสรีภาพอันแท้จริงก็จะเกิดขึ้นได้ เท่ากับว่าเปลี่ยนจาก Liberal individualism มาสู่ Liberal collectivism โทมัส ฮิลกรีน (Thomas Hill Green) กล่าวว่า เสรีภาพจะเป็นตัวส่งเสริมให้มนุษย์มีพลังที่จะกระทำสิ่งใดๆ ได้มาก ซึ่งจะมีผลให้รัฐบาลมีฐานะดีขึ้น รัฐบาลจึงควรส่งเสริมเสรีภาพ และรัฐบาลจะเป็นตัวสนับสนุนที่ดีด้วย เช่น การจัดสวัสดิการ เมื่อกกล่าวโดยย่อจะเห็นได้ว่าเสรีนิยมของศตวรรษที่ 19-20 อยู่ระหว่างจารีตนิยมกับสังคมนิยม ดังที่กล่าวว่ นักเสรีนิยมจะเป็นนักประชาธิปไตยได้ แต่นักประชาธิปไตยจะเป็นนักเสรีนิยมไม่ได้

การก่อตัวของลัทธิชาตินิยมในรูปของพลังที่ไม่ปรากฏชัด เป็นที่ประจักษ์ว่า สงครามนำไปเสียได้กระตุ้นความรู้สึกชาตินิยมที่มีอยู่ในตัวของมนุษย์ให้รุนแรงขึ้น ในตอนต้นศตวรรษที่ 16

เมื่อหนังสือ "The Prince" ของมาเคียเวลลีได้รับความนิยมแพร่หลาย ความรู้สึกชาตินิยมก็ยังคงไม่
แข็งแกร่งจนกระทั่งในปลายศตวรรษที่ 18 คติชาตินิยมจึงแสดงออกให้เห็นเป็นรูปร่างขึ้น อุดมการณ์
ของการปฏิวัติฝรั่งเศส ทำให้ชาวฝรั่งเศสมีความรู้สึกว่าเป็นเจ้าของชาติ มีส่วนที่จะสร้างสรรคชาติ
ด้วยผู้หนึ่งเช่นกัน ชาตินิยมเป็นของชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ เมื่อความรู้สึกชาตินิยมเกิดขึ้นแล้ว
ได้มีผลในหลายลักษณะประการแรกก่อให้เกิดการรุกราน เพราะการแสดงให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของ
ชาติของตนในศตวรรษที่ 19 ลัทธิชาตินิยมแสดงออกในรูปของการล่าอาณานิคม ประการที่สองลัทธิ
ชาตินิยมก่อให้เกิดการรวมตัว ทำให้เกิดการรวมประเทศ เช่น เยอรมนี อิตาลี และก่อให้เกิดสงคราม
กอบกู้เอกราชในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งจะมีผลให้เกิดการแตกแยกตามมาด้วย ซึ่งเป็นผลประการที่สาม

นักปรัชญาที่สนับสนุนคติชาตินิยม ได้แก่ ฟิชต์ เฮเกล นิชเช่ และไทร์ชเค่ (Heinrich
von Treitschke ค.ศ. 1834—1896) สำหรับนิชเช่นั้นได้ชื่อว่าเป็นผู้ให้แนวความคิดเรื่องมนุษย์บาง
กลุ่มโดยธรรมชาติแล้วดีกว่ามนุษย์กลุ่มอื่น ๆ (ความคิดเรื่องอภิมนุษย์) ซึ่งมีผลทำให้เกิดความคิดที่ว่า
คนเชื้อชาติหนึ่งดีกว่าคนอื่นอีกเชื้อชาติหนึ่ง และความคิดของนิชเช่นี่จะเป็นต้นตอของความคิดของ
ฮิตเลอร์เรื่องเผ่าพันธุ์อารยันและชาติเยอรมันดีที่สุดในโลก

ส่วน ฟอน ไทร์ชเค่ ผู้มีอิทธิพลต่อบิสมาร์ค ได้ชื่อว่าเป็นผู้ให้แนวความคิดเรื่องชาตินิยม
ที่แน่วแน่ และตรงประเด็นมากกว่าคนอื่น ๆ ในศตวรรษที่ 19 ด้วยกัน ไทร์ชเค่ กล่าวว่า รัฐบาล
เป็นสิ่งจำเป็น หากไม่มีรัฐบาลปกครองแล้ว มนุษย์ก็เหมือนสัตว์ที่ไร้เหตุผล แต่ก่อนที่จะมีรัฐบาล จะ
ต้องมีรัฐเสียก่อน เพราะรัฐนั้นเป็นการรวมตัวทางการเมืองที่สอดคล้องกับหลักธรรมชาติมากที่สุด รัฐ
เป็นสิ่งที่แสดงออกซึ่งเอกภาพ อิศรภาพของชนชาตินั้น รวมทั้งแสดงให้เห็นถึงความเป็นมาอันสืบเนื่อง
กันอย่างไม่รู้จบสิ้น จากบรรพบุรุษมนุษย์มาสู่ปัจจุบันและจะเชื่อมโยงไปสู่ลูกหลานในอนาคต รัฐใน
ทัศนะของไทร์ชเค่ จะต้องใหญ่โตพอประมาณ พอที่จะช่วยพยุงรักษาเผ่าพันธุ์ของคนไว้ มิให้ถูกรุก
รานจากชาติอื่น แต่ในขณะเดียวกันรัฐจะต้องคงไว้ซึ่งจุดประสงค์ดั้งเดิม คือ แสวงหาสิ่งที่ตั้งตามแก่นมนุษย์
ชาติทั้งมวล รัฐจะต้องคำนึงถึงจุดมุ่งหมายดังกล่าว ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงใด ๆ ก็อาจเกิดขึ้นได้
ทั้งนี้เพราะรัฐจะต้องพิจารณาถึงผลประโยชน์และการคงอยู่ของตนเป็นสิ่งสำคัญ ไทร์ชเค่สรุปว่า เพื่อ
ความคงอยู่ของรัฐ ความมั่นคงปลอดภัยจึงเป็นสิ่งสำคัญ ดังนั้นเครื่องมือที่ดีที่สุดของรัฐ คือ อำนาจ
ทหาร และสงครามเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อแสดงออกให้เห็นถึงพลังของรัฐ